

DE ONSTERFELIJKE INSPIRATIE VAN KENNIS EN LEUGENS: SIRENEN IN HOMERUS EN APOLLONIUS RHODIUS

1. Inleiding

It was the emperor Tiberius who first startled his grammarians with the question, what songs the sirens sang? I suspect he knew more about the matter than they did, for he was a Sirenworshipper all his life, though fate did not allow him to indulge his genius till those last few years which he spent among them on the rock-islet of Capri. The grammarians, if they were prudent, doubtlessly referred him to Homer, who has preserved a portion of their lay. Whether Sirens of this true kind are in existence at the present day is rather questionable, for the waste spaces of the earth have been reclaimed, and the sea's untrampled floor is examined and officially reported upon.

Dit citaat vormt het begin van het boekje *Siren Land*, Norman Douglas' (1869-1952) eerste reisboek over Zuid-Italië, dat de ondertitel draagt: *Anecdote, Philosophy and Myth - a Celebration of the Life in Southern Italy*. Die *philosophy* moeten we overigens maar niet al te serieus nemen. Het citaat geeft al veel weg van de inhoud van het boekje: dromerig, geestig, pedant en vervuld van de opmerkelijke wens om keizer Tiberius te rehabiliteren. Waarschijnlijk zag Douglas, die net als deze keizer dol was op jonge knaapjes en Capri, in Tiberius een verwante ziel, belasterd door zijn tijdgenoten, niet begrepen door de geschiedenis.

Het boekje heet *Siren Land*, naar het gebied rond de baai van Napels dat in de oudheid bekend stond als de streek waar Odysseus op zijn reizen onder andere de Sirenen ontmoette. De eilandjes waarvan men dacht dat de sirenen er voorkwamen, heetten in de oudheid de *Seirenoussai* (Strabo 1.22-3), en nu de Galli.¹ Ze liggen iets ten noorden van Capri in de baai van Napels, bij het Sorrentijnse schiereiland. Al sinds ongeveer de vijfde eeuw voor Christus bestaan er afbeeldingen van het verhaal dat de Sirenen zich in zee stortten, zielsbedroefd omdat Odysseus hen voorbijvoer. De Alexandrijn Lycophron (3^e eeuw v.Chr.) is de eerste die deze versie ook daadwerkelijk voor ons geboekstaafd heeft in zijn *Alexandra* (712-735).² Op de plaatsen waar de dode Sirenen, Parthenope, Leucosia en Ligeia aanspoelden, werden volgens Lycophron graftomben voor hen gebouwd, waaraan zich culten verbonden,

¹ De verklaring van de naam is onzeker. Pais (1905: 1-6) houdt het erop dat de naam Galli (hanen) een verwijzing zou zijn naar de vogelgedaante van de Sirenen; Douglas (1982: 28) herleidt het tot de eigennaam Guallo, naar een familie die deze eilanden eens bezeten zou hebben.

² Zie hierover ook Penninck in een eerdere editie van Tetradio (2001: 200).

waarschijnlijk voornamelijk populair onder zeelui. Zo werden de gevaarlijke verleidsters van Odysseus na hun dood getransformeerd tot goedgunstige *daimones* die veilige vaart langs de rotsige kliffen van het Sorrentijns schiereiland waarborgden en de winden tot rust konden brengen. De Sirene Parthenope spoelde aan op de plaats waar nu Napels ligt, de stad die, zoals Lycophon ons vertelt, van oudsher haar naam droeg.³

2. Wie zijn de Sirenen?

Al sinds het begin van de vorige eeuw zijn classici verwickeld in een controverse over aard en wezen van de Sirenen. Het gaat in het bijzonder om de Homerische Sirenen, aangezien zij de eerste en meteen ook de bekendste verschijningsvorm van deze wezens vormen. Men boog zich over de vraag hoe de Grieken aan de mythe van de Sirenen kwamen, en wat deze te betekenen had. Er is wel beweerd dat het Sirenenmotief afkomstig zou zijn uit de verhalen van Phoenicische zeelui,⁴ over twee meisjes, nog niet half vogel half vrouw, die op hun eiland de voorbijvarende zeelui te gronde richtten met hun lieflijk stemgeluid. In dat opzicht zouden de Sirenen vergelijkbaar zijn met de Lorelei's en Zeemeerminnen uit de Germaanse sagenwereld.⁵ Ook wordt de naam teruggevoerd op het Grieks *seire*, koord, hetgeen zou impliceren dat de Sirenen een onzichtbare boei van liederen sloegen waarmee ze de zeelui bonden.

De twee meest verbreide theorieën echter zijn die van Weicker en van Buschor. Volgens Weicker zouden de Grieken de Sirenenfiguren aan de Egyptenaren ontleend hebben; ze zouden een 'vertaling' zijn van de *Seelenvögel*, (Eg.) *Ba*, die de zielen van de overledenen waren in de vorm van vogels met een mensenhoofd. Deze rondvliegende zielen van de overledenen zouden een soort vampierachtig karakter hebben: belust op de dood van argeloze stervelingen.⁶ Er kleven aan deze theorie echter twee grote problemen: enerzijds, dat we geen bewijzen hebben voor de opvatting dat de Grieken de zielen van de overledenen als vogels zagen. Anderzijds geloofden de archaische Grieken niet dat hun doden vampiers waren. Dit geloof kwam pas veel later op, en werd naar alle waarschijnlijkheid overgenomen van de Slavische buurvolkeren. (Pollard, 1965, 141-2)

³ Vgl. het Graftchrift van Vergilius: Mantua me genuit, Calabri rapuere, || tenet nunc Parthenope. Cecini pascua rura duces. (*Mantua bracht mij voort, Calabria benam mij het leven. Nu bewaart mij Parthenope. Ik zong van kudden, landerijen en helden.*)

⁴ Marót (1960) stelde deze connectie voor. Het Semitische woord *sir* betekent *lied*. Deze mogelijke etymologie wordt echter door Chantraine niet wordt opgenomen in zijn etymologisch woordenboek, maar wel genoemd door Pollard (1965: 143) en Gresseth (1970:204).

⁵ Marót (1960: 142-9)

⁶ Weicker (1902: 37)

De andere opvatting, die van Buschor, is dat de Sirenen een speciaal soort muzen zijn, muzen van 'gene zijde', het hiernamaals.⁷ Deze *Musen des Jenseits* zijn huns ondanks gevaarlijk voor de levenden. Zij zingen klaagliederen en maken blijkbaar zo een onontkoombaar (doods-)verlangen wakker in de levenden. Dit verband met dood en onderwereld wordt pas later, na de vijfde eeuw, volgens Buschor, steeds meer de essentie van de Sirenen. Dit verklaart ook waarom ze vanaf die tijd zo vaak afgebeeld zijn op grafmonumenten. Het verhaal wil dat het graf van Sophocles gesierd werd door een bronzen Sirene.⁸ Mogelijk was dit een verwijzing naar zijn poëtische kwaliteiten ofwel naar de klagelijke zang die de Sirenen uitten, en die toepasselijk was in grafcontexten.⁹ Uiteindelijk is de theorie van Buschor in vele opzichten de aantrekkelijkste, hoewel er ook wel wat op af te dingen valt, met name de gedachte dat de Sirenen zich eigenlijk van geen kwaad bewust zouden zijn.¹⁰

3. Muzen en Sirenen: Kennis en leugens

Dat deze controverse omtrent het wezen van de sirenen kon ontstaan, ligt voor een groot deel aan de tekst van de Sirenenepisode bij Homerus in de *Odyssee*. In boek 12.39-54 resp. 151-200 wordt Odysseus eerst door Circe gewaarschuwd voor de Sirenen, geadviseerd hoe hen te ontkomen, en vervolgens wordt hij ook daadwerkelijk met ze geconfronteerd. We leren dat de Sirenen mensen betoveren met hun stem of lied, waarschijnlijk door ze in een soort trance te brengen (θέλγουσιν, *betoveren* 12.40). Wie naar de Sirenen luistert, zal nooit meer terug keren bij vrouw en kinderen (41-44). De Sirenenbetovering maakt dat men vergeet wie en waar men is, zoals de Lotos dat doet in *Od.* 9.82-104. Dit terugkerende motief van de dreigende vergetelheid in de *Odyssee*, zoals door de Sirenen en de Lotofagen verbeeld, wordt overigens uitgebreid geanalyseerd door Iriarte (1993). Verder wordt duidelijk, door het gebruik van de dualisvorm (167), dat we met een tweetal te maken hebben, en dat het vrouwelijke wezens betreft (45,182,197). Deze toverzangeressen wonen op een eiland waar ze in een bloemenweide zitten (45,159). Een gruwelijk contrast met deze bloemenweide

⁷ Buschor (1944: 40)

⁸ Soph. *Vita* 14. Vgl. ook het graf van Isocrates, als beschreven in diens *Vita*. Ook in tragedie worden de Sirenen vaak in onderwereld-context of treurzang beschreven dan wel aangeroepen, bijv. frgs. 852, 861 Radt (Sophocles), Of Eur. *Helena* 168-179 (klaagzang van het koor).

⁹ Vergelijk de opmerkingen van Marót, (1958), die aannam dat de Homerische Sirenen een ander soort Sirenen was dan de oerantieke Mischwesen die we aantreffen in de archaische figuratieve kunst. Het is moeilijk om de ene of de andere theorie definitief te bewijzen. Vergelijk overigens ook Penninck (2001)

¹⁰ In Lycophron's *Alexandra* (670-672; 712-735) wordt zeer expliciet duidelijk gemaakt dat de Sirenen uit zijn op de dood van mannen. Maar zelfs in de *Odyssee* valt de wat kwaadaardige ondertoon van hun karakter al te bespeuren.

vormen de rottende resten van hun slachtoffers (45-6). Het beeld dat zo opgeroepen wordt, bevat een ondertoon van vaag-erotische dreiging: zingende fatale vrouwen op een bloemenweide (een uiterst suggestieve setting), die mannen bij zich houden, tot er niets van ze overblijft dan een hoop verschrompeld vlees en botten.

Doden de Sirenen hun slachtoffers zelf? Dan zouden we toch willen weten hoe, en waarom. Het blijft echter raadselachtig, en is daardoor des te griezeliger. Evenmin krijgen we te horen hoe de Sirenen eruitzien. Veronderstelde Homerus misschien dat iedereen wist hoe de Sirenen eruitzagen? Dat zou impliceren dat als Homerus de uiterlijke kenmerken van de Cycloop en van Scylla en Charybdis wél expliciet beschrijft, deze laatsten *niet* algemeen bekend waren.¹¹ Het is dus mogelijk dat de figuren van de Sirenen wijder verbreid waren in de cultuur van de Grieken dan andere fabelwezens. Een andere mogelijkheid is dat Homerus de beschrijving bewust in het vage houdt. De laatste optie is dat de Sirenen in de vroegste fase van hun bestaan nog ‘gewone’ meisjesfiguren waren, en niet de mengwezens die we afgebeeld zien in de beeldende kunst en waarover we lezen in de latere teksten.¹²

Circe’s advies om was in de oren van Odysseus’ makkers te smeren en hen te vragen om hun leider stevig aan de mast te binden is simpel en doeltreffend.¹³ Odysseus, gebonden aan de mast, hoort de Sirenenzangen echter, en dus kunnen we hierbij de vraag van keizer Tiberius beantwoorden: wat zongen ze? Nog interessanter, waarom was het zo betoverend? Het lied van de Sirenen, zoals weergegeven door Odysseus luidt als volgt:

‘δεῦρ’ ἄγ’ ἰών, πολύαιν’ Ὀδυσσεῦ, μέγα κῦδος Ἀχαιῶν,
νῆα κατάστησον, ἵνα νωϊτέρην ὄπ’ ἀκούσης. (185)

οὐ γάρ πώ τις τῆδε παρήλασε νηϊ μελαίνῃ,
πρίν γ’ ἡμέων μελίγηρυν ἀπὸ στομάτων ὄπ’ ἀκοῦσαι,
ἀλλ’ ὅ γε τερψάμενος νεῖται καὶ πλείονα εἰδώς.
ἴδμεν γάρ τοι πάνθ’, ὅσ’ ἐνὶ Τροίῃ εὐρείῃ
Ἄργεῖοι Τρῳῆς τε θεῶν ἰότητι μόγησαν, (190)
ἴδμεν δ’ ὅσσα γένηται ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ.’

¹¹ Aan de andere kant vertoont de vaagheid van de Sirenenepisode juist wel weer raakvlakken met de Lotofagen-episode (*Od.*9.82-104), waarin het ook onduidelijk blijft wat de ‘lotos’ nu eigenlijk is, en op welke manier deze het verlangen naar de terugkeer wegneemt, vgl. Gresseth (1970: 207). We moeten ook bedenken dat er nergens expliciet gezegd wordt dat de Cycloop maar één oog had.

¹² Gresseth (1970: 211-215) redeneert als volgt: het feit dat de Sirenen altijd worden afgebeeld als gevleugelde wezens, is een bewijs voor het feit dat ze altijd al gevleugeld zijn geweest. Hij ziet blijkbaar over het hoofd dat we een afbeelding van een ongevleugelde Sirene wellicht niet als zodanig zouden herkennen.

¹³ Hoewel er ook een bepaald element van ‘homeopathische’ magie in lijkt te schuilen, zoals Segal (1983: 38) opmerkt: tegen μελίγηρυσ (honingzoet) stemgeluid gebruikt men μελίηδης (honingzoet) bijenwas.

*"Kom, onvolprezen Odysseus, eer der Achaeërs, kom leg aan met uw schip, om de stem van ons beiden te horen. Want nooit voer hier een zeeman voorbij op zijn zwartgeteerd schip, voordat hij uit onze mond de verrukkelijke stem had vernomen en, na 't genot van de zang, met grotere kennis terugkeerde. Wij weten al wat daarginds in het breed zich uitstrekkend Troje Grieken en Ilions volk door de wil der goden doorstonden. Wij weten al wat gebeuren zal op de velen voedende aarde."*¹⁴

Een oude suggestie, al van Cicero¹⁵, was dat hun lied niet slechts betoverend was *vocum suavitate* (door de zoetheid van hun stem) of *quadam et varietate cantandi* (door een of andere verscheidenheid in hun zangkunst), maar:

quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescant.

(omdat ze verklaarden dat ze zoveel wisten, zodat mensen uit leergierigheid aan hun rotsen bleven hangen).

Deze interpretatie was natuurlijk zeer aantrekkelijk voor lezers die graag een allegorie in de *Odyssee* lazen. Zoals ook een latere lezer, de in oudheidkundig opzicht zeer geleerde Homeruscommentator, Eustathius (12^e eeuw AD), die, met de allegorische duidingen waar hij patent op heeft, in Odysseus de worstelende wijze ziet, in de Sirenen de verlokkingen van de kennis, en in de bijenwas waarmee de gezellen hun oren dichtstoppen de filosofie - honingzoete vrucht van vlijtige arbeid. Het is begrijpelijk dat men het lied van de Sirenen als 'verlokking door kennis' interpreteerde, omdat de Sirenen zelf sterk de nadruk leggen op wat ze weten.¹⁶ Odysseus is ook weetgierig te noemen – denk aan zijn fatale nieuwsgierigheid in het geval van de Cycloop in boek 9.

Toch lijkt deze interpretatie bij nadere beschouwing niet helemaal adequaat. De Sirenen beweren te weten wat er zich bij Troje heeft afgespeeld. Dat betekent dus dat ze ongeveer hetzelfde verhaal kunnen vertellen als Demodocus bij de Phaeaken (*Od.* 8.73-82 en 486-520). In het geval van Demodocus blijkt dat Odysseus weliswaar met zeer veel ontroering dit lied hoort (8.86; 521-2), maar natuurlijk niet omdat hij er zoveel wijzer van wordt. De aantrekkelijkheid schuilt bij dat lied, en misschien dus ook wel in het onderhavige geval, tenminste voor

¹⁴ Vertaling H.J. de Roy van Zuydewijn. De overige vertalingen zijn van mijn hand, tenzij anders aangegeven.

¹⁵ *De Fin.* 5.18; aangehaald door Stanford (1961) *ad loc.*

¹⁶ Verzen 188-191: *πλείονα εἰδώς* (met meer kennis); *ἴδμεν γάρ τοι πάν[τα]* (wij weten immers alles); *ἴδμεν δ' ὅσσα γένηται ἐπὶ χθονὶ πολυβοτείρηι* (we weten al wat gebeurt op de mensenvoedende aarde).

een deel in het feit dat zijn naam geroemd wordt. Zijn *kleos* wordt bezongen. In dit kader valt ook de manier waarop de Sirenen hem aanspreken beter op zijn plaats: niet voor niets noemen ze hem πολύαιν' Ὀδυσσεῦ, μέγα κῦδος Ἀχαιῶν (*onvolprezen Odysseus, eer der Achaeërs*) (184).

Dat de Sirenen verder nog beweren dat wie naar hen luistert er *plezier* aan zal beleven (τερψάμενος 188, vgl. 52) completeert het geheel. Ze blijken de drie voornaamste functies van de epische poëzie, zoals in latere retorische traktaten vastgesteld, in hun zang te verenigen:¹⁷ leerzaamheid (geschiedenis, ze weten alles), het verbreiden van roem (*kleos*, ze zingen de *lof* van Odysseus), en vermaak (ze betoveren door de aangename klank van hun stemmen).¹⁸ De Sirenen verpersoonlijken dus in feite een pervertering van de gebruikelijke functies van de epische poëzie. Ze zijn het tegenovergestelde van de Muzen waar het hun effect voor het nageslacht betreft: terwijl de Muzen, als dochters van Mnemosyne het voortleven van ware *kleos* garanderen, is het effect van de Sirenen dat ze, hoewel ze *kleos* beloven, die juist ontnemen. Hun slachtoffers stranden roemloos op de kust, ver van hun familieleden die de herinnering levend zouden kunnen houden.¹⁹ Ook wat betreft de leerzaamheid van hun lied zou, zoals gezegd, iets dergelijks kunnen worden opgemerkt: afgaande op hun woorden, lijkt het of de Sirenen Odysseus willen vertellen over zijn Iliadische verleden, feiten waar hij zelf ooggetuige van geweest is, en waar hij dus niet werkelijk iets over kan leren (Vgl. Pucci 1979). Tot slot kan men bemerken dat het *genot* (*terpsis*) dat hun zang schenkt de luisteraars uiteindelijk fataal wordt. Alledrie de genoemde eigenschappen worden dus in hun tegendeel verkeerd.

Opvallend is dan ook de vaak opgemerkte gelijkenis met de Muzen in *Ilias* 1.1-5 en 2.484-7 en vooral Hesiodus' *Theogonie* (26-28). De Sirenentekst lijkt te verwijzen naar de Muzengerelateerde passages in de *Ilias*, de passage uit Hesiodus op zijn beurt weer naar deze drie passages. De verzen *Od.* 12.189-190 zou men een parafrase kunnen noemen van het *prooemium* van de *Ilias*. Of sterker nog, misschien wel een omschrijving van het hele gedicht.²⁰

Μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος
 οὐλομένην, ἣ μυρὶ Ἀχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκε,
 πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
 ἠρώων, αὐτοὺς δὲ ἐλώρια τεῦχε κύνεσσιν
 οἰωνοῖσί τε πᾶσι, Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή, (5)

¹⁷ Vgl. Segal (1983: 43). Stanford (1961-2) *ad loc.* noemt alleen *terpein* en *didaskain*.

¹⁸ Vers 44: λιγυρῆι ἀοιδῆι, vgl. 183; 187: μελίγηρυν ὄπα; 192: ὄπα κάλλιμον.

¹⁹ Vgl. Segal (1983: 22-47).

²⁰ Segal (1983: 33) merkt op dat ook het *prooemium* van de *Odyssee* de verwoesting van Troje onmiddellijk noemt in vers *Od.* 1.2. Vgl. ook Odysseus' eigen woorden tegen Polyphemus in *Od.* 9.269-66.

Muze bezing mij de wrok van Peleus' zoon Achilles, de verwoestende, die de Achaeers ontelbare smarten bezorgde, en vele krachtige zielen van helden de Hades instuurde en henzelf tot buit maakte van alle honden en roofvogels; en zo werd Zeus' wil voltrokken.

Zowel *prooemium* als Sirenentekst benadrukken de inspanningen (*Il.* 1.2-5 van de Grieken; *Od.* 12.190 ook van de Trojanen); in beide gevallen wordt gezegd dat de wil van de goden de oorzaak van alles was (*Od.* 12.190 θεῶν ἰότητι vs *Il.* 1.5 Διὸς δ' ἔτελείετο βουλή). De Sirenen lijken dus op de Homerische Muzen door hun alwetendheid (2.485 πάρεστέ τε ἴστε τε πάντα), al blijft het in het geval van de Sirenen onduidelijk hoe ze aan hun kennis komen.

In dit kader is het interessant dat de intrigerende woorden van de Hesiodische Muzen ook duidelijke raakvlakken vertonen met de tekst van de Sirenen.

ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα,
ἴδμεν δ' εὖτ' ἐθέλωμεν ἀληθέα γηρύσασθαι

“Wij weten vele leugenachtige dingen te vertellen gelijkend op waarheid; en we weten ook, als we dat wensen, de waarheid te spreken.”

In de eerste plaats is er de herhaling ἴδμεν.... ἴδμεν (*Theog.*27-8; *Od.*12.189/191). Maar misschien nog wel opvallender is het feit dat wat de Homerische Sirenen doen zich uitstekend laat omschrijven met de woorden van de Hesiodische Muzen. De Sirenen spreken namelijk een leugen die erg lijkt op de waarheid, wanneer zij het volgende zeggen:

“Want nooit voer hier een zeeman voorbij op zijn zwartgeteerd schip, voordat hij uit onze mond de verrukkelijke stem had vernomen en, na 't genot van de zang, met grotere kennis terugkeerde.”

Om precies te zijn, 186 en 187 bevatten de waarheid - inderdaad is er nog nooit eerder iemand voorbij de Sirenen gevaren zonder hun lieflijke stem te horen. Vers 188 is echter een leugen: niemand is ooit blij en verrijkt met kennis teruggekeerd na het horen van hun lied, zoals blijkt uit de rottende resten van de zeelui op het eiland. Odysseus zal de eerste zijn die de onware woorden tot waarheid zal maken en - volgens de latere traditie - daarmee het lot van de Sirenen bezegelen. Op de regel die het lied afsluit, tenslotte (192: ὧς φάσαν ἰεῖσαι ὅπα κάλλιμον: *zo spraken zij, hun schone stem verheffend*) vinden we ook weer een variatie in *Theog.* 10 (περικαλλέα ὄσσαν ἰεῖσαι: *hun zeer schoon stemgeluid verheffend*), een vers dat eveneens betrekking heeft op de Muzen.

Het lijkt mij niet ondenkbaar dat Hesiodus onder andere de passage *Od.* 12.186-191 voor ogen had, toen hij zijn Muzen hun raadselachtige woorden in de mond gaf. Op die manier sloeg hij twee vliegen in een klap; enerzijds associeerde hij

zijn ‘liegende’ Muzen zo met de bedrieglijke waarachtigheid van de Sirenen uit de *Odyssee*. Anderzijds, via de tekst van de Sirenen aldaar, ook met de *Ilias*. Hoe kon men zeker weten of de *Ilias* een waar verhaal vertelde, als dit verhaal ook al uit zulk een onbetrouwbare bron, de mond van de Sirenen, vernomen kon worden? Deze verwijzing zou dus opgevat kunnen worden als een polemische keuze, gericht tegen de dichter die traditioneel vaak als Hesiodus’ rivaal gezien werd, Homerus.

4. Apollonius Rhodius: voorbij de Sirenen

Veel van de Odysseïsche verhalen maakten in een vroeger stadium deel uit van de Argonautische sagenkring.²¹ Niet voor niets verwijst Circe, alvorens ze Odysseus uit de doeken doet wat hem nog allemaal te wachten staat, naar de Ἄργὸν πασιμέλουσα (*Od.* 12.70)²², die al eerder gevaren heeft waar Odysseus zal varen. Zo lijkt Odysseus dus in de voetsporen van de Argonauten te treden. Apollonius Rhodius, die zijn epos de *Argonautica* zo’n vijf eeuwen na de *Odyssee* schreef, was zich bewust van de ironie dat hij nu juist weer zijn Argonauten de route van de Homerische Odysseus liet varen. Zijn epos verkeert in de paradoxale situatie dat het eeuwen na dato pretendeert de voorgeschiedenis van de *Ilias* en de *Odyssee* te beschrijven: het vormt dus een *prequel*. Aan het begin van de *Argonautica* zien we dan ook de baby Achilles op de arm van zijn centaurische oppas, de vrouw van Cheiron, zijn vader Peleus uitzwaaien, die naar Colchis uitvaart.

De uitdaging moet voor Apollonius zijn geweest om de Odysseïsche verhalen herkenbaar maar toch anders te verwerken in zijn epos. De Sirenenepisode vormt hiervan een mooi voorbeeld. De Argonauten zijn op de terugweg uit Aea, het land van Aeëtes, met aan boord het gulden vlies en prinses Medea. Omdat koning Aeëtes zijn troepen achter hen aanstuurde en ze uit lijfsbehoud zijn zoon en Medea’s broer Apsyrtus op gruwelijke wijze in een hinderlaag gelokt hebben, veroordeelt Zeus de Argonauten tot een geografisch nogal onwaarschijnlijke zwerftocht die hen tot ver in Zwitserland voert en via de Rhône weer terug de Middellandse Zee in, langs de eilanden van de Sirenen. De Argonauten hebben vooraf geen advies van Circe - Medea’s tante - gekregen hoe om te gaan met deze muzikale monsters en moeten het dus zelf zien uit te vinden. De passage waarin de Argonauten de Sirenen in het oog krijgen en we wat meer over hun achtergrond te weten komen, luidt als volgt (4.891-902):

²¹ Bijv. de verhalen rond Circe, Scylla en Charybdis, de Planctae of Symplegaden, de runderen van Helios, en natuurlijk de Sirenen. Zie hiervoor: Meuli (1921), Page (1973), hoofdstuk 2 en 4, Danek (1998); een andere mening is te vinden in Scodel (2002).

²² Lett. “die iedereen ter harte gaat”, ofwel omdat de Argonautische sage zo een populair verhaal was, of omdat het heil van de Argo en haar opvarenden haar (Circe’s) tijdgenoten zo ter harte ging.

νῆα δ' ἔγκραῆς ἄνεμος φέρεν· αἶψα δὲ νῆσον
 καλὴν Ἀνθεμόεσσαν ἑσέδρακον, ἔνθα λίγειαί
 Σειρήνες σίνοντ' Ἀχελωίδες ἠδείησι
 θέλγουσαι μολπῆσιν ὅτις παρὰ πείσμα βάλοιτο.
 τὰς μὲν ἄρ' εὐειδῆς Ἀχελωίῳ εὐνηθεῖσα (895)
 γείνατο Τερψιχόρη, Μουσέων μία, καὶ ποτε Διοῦς
 θυγατέρ' ἰφθίμην, ἄδμητ' ἔτι, πορσαίνεσκον
 ἄμμιγα μελπόμεναι· τότε δ' ἄλλο μὲν οἴωνοῖσιν
 ἄλλο δὲ παρθενικῆς ἐναλίγκια ἔσκον ἰδέσθαι,
 αἰεὶ δ' εὐόρμου δεδοκημένοι ἐκ περιωπῆς (900)
 ἦ θαμὰ δὴ πολλῶν μελιθδέα νόστον ἔλοντο,
 τηκεδόνι φθινύθουσαι.

Het schip werd voortgedreven door een gunstige wind. Plotseling zagen ze het mooie eiland Anthemoëssa, waar de heldere Sirenen wonen, dochters van Acheloös, die met hun zoete zangen eenieder betoveren die het touw uitgooit. Hen baarde de schone Terpsichore, een van de Muzen, nadat ze het bed gedeeld had met Acheloös, en eens waren zij de dienaressen van de nog ongehuwde, knappe dochter van Deo (Demeter), met wie ze beurtzangen zongen. Maar op dit moment was hun gedaante gedeeltelijk als van vogels, gedeeltelijk als van meisjes om te zien, en rondspiedend vanaf hun vaste uitkijkplaats aan de haven waar het goed aanleggen was, hadden ze al zeer velen de zoete thuiskomst ontnomen, omdat ze hen deden wegkwijnen.

De Argonauten verkeren in een andere uitgangspositie dan Odysseus: terwijl hij en zijn gezellen in een onheilspellende windstilte terechtkomen, blijft de wind in de *Argonautica* gewoon doorblazen (891; ook in 910-11). De Argonauten krijgen het eiland van de Sirenen in het oog (891-2), dat hier de naam Anthemoëssa, *Bloemrijk*, draagt. Deze naam ging waarschijnlijk via Hesiodus terug op *Od.* 12.158 (zie hoger over de bloemenweide).²³

Vervolgens krijgen we te horen van de verteller dat de Sirenen *helder* (van stem; λίγειαί 893; vgl. *Od.* 12.44; 183) zijn, en afstammen van de riviergod Acheloös (893-4). Met hun aangenaam gezang betoveren ze ieder die de touwen uitgooit (893-4; vgl. *Od.* 12.40; 44). Hun moeder is Terpsichore, een van de muzen (895-6).²⁴ In hun vroegere leven waren ze de dienaressen van Persephone, en zongen

²³ Hes. frg. 27 Merkelbach: νῆσον ἐς Ἀνθεμόεσσαν, ἵνά σφισι δῶκε Κρονίων (*op een bloemrijk eiland dat Zeus hen geschonken had.*)

²⁴ Ik vermoed dat Apollonius hier een 'etymologisch' grapje uithaalt. De eerste lettergrepen van de vaders naam zijn *ache-* verwant met ἄχος, smart (vgl. ook vs. 920), terwijl de eerste lettergreep van moedersnaam *terps-* van τέρπειν komt (vgl. *Od.* 12.52 en 188). Het is logisch dat de dochters van dit paar plezier scheppen in leed, of plezier lijken te schenken, maar in

samen met haar (896-8). Apollonius beschrijft ook hun uiterlijk: ze zijn nu half vogel,²⁵ half meisje, en zitten altijd op de uitkijk (898-900 contrasteer *Od.* 12.45; 158 bloemenweide). Ook in deze vroege tijd, één generatie vóór de Trojaanse oorlog, hebben de Sirenen reeds velen de terugkeer ontnomen (902, vgl. *Od.* 12.41-4; 145-6), door hen te laten wegkwijnen (τηκεδόνι φθινύθουσαι 902; veel minder expliciet dan de gruwelijke omschrijving in *Od.* 12.145-6). Tot zover de beschrijving van de Sirenen. Apollonius heeft hun familiegeschiedenis, achtergrond en uiterlijk ingevuld en ze zo veel minder mysterieus gemaakt dan ze bij Homerus waren. Opvallend genoeg laat hij weg wat Homerus ons nu juist bij monde van Odysseus wel laat weten, namelijk wat ze zongen.

Zodra de Sirenen beginnen te zingen met hun ὄπα λείριον (vloeiend stemgeluid), raken de Argonauten zo in de ban, dat ze de touwen aan wal hadden gegooid, als niet de zanger Orpheus, medeopvarende en bovendien neef van de Sirenen van moederszijde - hij is namelijk de zoon van Calliope²⁶ - de tegenwoordigheid van geest gehad had om keihard en snel op zijn lier te gaan spelen en te zingen en zo de stemmen van de Sirenen te overstemmen (903-911):

ἀπηλεγέως δ' ἄρα καὶ τοῖς
ἴεσαν ἐκ στομάτων ὄπα λείριον· οἱ δ' ἀπὸ νηός
ἤδη πείσματ' ἔμελλον ἐπ' ἠΐονεσσι βαλέσθαι,
εἰ μὴ ἄρ' Οἰάγροιο πάϊς Θρηήκιος Ὀρφεύς, (905)

Βιστονίην ἐνὶ χερσὶν ἑαῖς φόρμιγγα τανύσσας,
κραιπνὸν ἐυτροχάλιο μέλος κανάχησεν ἀοιδῆς,
ὄφρ' ἄμυδις κλονέοντος ἐπιβρομέωνται ἀκουαί
κρεγμῶ· παρθενίην δ' ἔνοπὴν ἐβήσατο φόρμιγξ,
νῆα δ' ὁμοῦ ζέφυρός τε καὶ ἠχῆεν φέρε κῦμα (910)
πρυμνόθεν ὀρνύμενον, ταῖ δ' ἄκριτον ἴεσαν αὐδήν.

Onmiddellijk verhieven ze ook voor de Argonauten hun vloeiend stemgeluid. En zij stonden al op het punt de touwen vanaf het schip op de kust te werpen, ware het niet dat de Thracische Orpheus, Oeagrus' zoon, zijn Bistonische lier eigenhandig gespannen had en de snelle melodie van een goedlopend lied had doen weerklinken, zodat hun oren donderden door het gelijktijdige gekletter van zijn geraas. De lier overweldigde de maagdelijke stem, en de zefier en de weerklinkende golfslag dreven samen

feite leed brengen. Andere tradities maken de Sirenen de dochters van Phorcys en Gaea, of Acheloös en Gaea.

²⁵ Om niet nader toegelichte redenen, maar waarschijnlijk door Demeters woede omdat ze niet voorkomen hebben dat Persephone door Hades geschaakt werd.

²⁶ Het lijkt me niet ondenkbaar dat Hesiodus' opmerking over Calliope in *Theog.* 79 (Καλλιόπη θ' ἢ δὲ προφερεστάτη ἐστὶν ἀπάσῃων, *En Calliope; zij is de meest vooraanstaande van allen*) een rol speelt bij het feit dat Orpheus de zangwedstrijd zo gemakkelijk wint.

het schip voort, opstekend vanaf de achtersteven, en de Sirenen verhieven hun stem nu onverstaanbaar.

Er is dus sprake van een soort zangwedstrijd, maar wel eentje met een zeer agressief karakter. In 909 wordt de frase παρθενίην δ' ἐνοπήν ἐβήσατο (*overweldigde de maagdelijke stem*) gebruikt, waarin geweld of zelfs verkrachting lijken te worden gesuggereerd. Het gaat hier, verrassend genoeg, in het geheel niet om de aangename klank of boeiende inhoud van Orpheus' lied. Hij zingt luid en snel; het gaat hem er alleen maar om het gezang van de Sirenen te overstemmen. In die zin vervult hij dus voor de Argonauten dezelfde functie als de was die de makers van Odysseus in hun oren gesmeerd kregen.²⁷ Het effect is dan ook dat hun oren donderen van het lawaai en dat het gezang van de Sirenen ἄκριτον, *onduidelijk*, wordt. Al met al heeft de hele situatie een wat komisch karakter.

Het is interessant hoe Apollonius het gezang van de Sirenen karakteriseert. De *inhoud* van het lied blijft gedurende de hele episode onduidelijk. Blijkbaar doet deze er niet toe en is het slechts het aangename *geluid* dat de Sirenen produceren dat aanlokkelijk werkt. Nergens gebruikt Apollonius het woord ἀοιδή (*lied*, cf. *Od.* 12.44, 183) om het lied te karakteriseren. In plaats daarvan vinden we naast het gebruikelijke ὄψ (*stemgeluid*, *lied* 903; 914 vgl. *Od.* 12.52; 160; 185; 187; 192) allerlei andere woorden voor stem en lied (μόλπη 894, ἐνοπή 909, αὐδή 911). Het lied van Orpheus wordt wel omschreven als een μέλος ἀοιδῆς.

Ik denk dat Apollonius deze woorden gebruikt om ons de namen van de Sirenen, die niet door Homerus gegeven worden, maar wel in de Alexandrijnse scholia op de *Odyssee* te vinden zijn, min of meer verborgen weer te geven. De namen van de Sirenen wisselden: we kennen bijvoorbeeld Thelxinoe/Thelxiope/Thelxiepeia, Molpe, Peisinoe en Aglaophone/Aglaope uit vroege hexameterbronnen en scholia, en de namen Parthenope, Leucosia en Ligeia uit Lycophron. In deze passage zijn met enige moeite de namen Ligeia (vs 892), Molpe (894) en Parthenope (909) terug te vinden.

Hoogstwaarschijnlijk kende Apollonius net als Lycophron de (late, niet Homerische) traditie dat de Sirenen zich in zee stortten op het moment dat zeelui voorbij voeren. Maar natuurlijk kon hij de Sirenen nog niet uitschakelen, immers, Odysseus moest ze een generatie na de Argonauten nog aantreffen. Hij vertelt dus dat een van de Argonauten, Boutes, wel degelijk zwichtte voor de betovering van het gezang en overboord sprong, kennelijk al voordat Orpheus de kans gehad had om het lied te overstemmen (911-921).²⁸ Gelukkig is ook dit niet

²⁷ Misschien verwijzen de woorden ἐντροχάλοιο μέλος αοιδῆς (*Arg.* 4.907) wel naar de τροχός (*wasstaaf*) (*Od.* 12.173) en de μελιθδέα κηρόν (honingzoete was) (*Od.* 12.48) zoals Knight (1995: 203) opmerkt.

²⁸ Het is niet duidelijk of Apollonius dit verhaal zelf heeft verzonnen, of dat het al een bestaande traditie was.

zo ernstig als het lijkt. Aphrodite springt voor hem in de bres en brengt hem naar kaap Lilybaeum, waar hij nog lang en gelukkig leeft.

Men heeft wel getracht aan de hele Sirenenpassage een metapoëtische interpretatie toe te kennen.²⁹ Orpheus vertegenwoordigt daarin de nieuwe muziek, de Sirenen het oude epos. Zo wil Apollonius, die zich in deze interpretatie identificeert met Orpheus, ons duidelijk maken dat zijn nieuwe epos het oude, Homerische lied van de Sirenen overtreft. Het grote probleem in deze interpretatie is dat het vreemd zou zijn als Apollonius zijn eigen poëzie karakteriseerde als de muziek die Orpheus hier produceert, namelijk luid, snel en inhoudsloos. Bovendien lijkt het hele idee dat Apollonius Homerus afwijst nogal onwaarschijnlijk; uit zijn epos spreekt veeleer een grote vertrouwdheid met en diepe bewondering voor *Ilias* en *Odyssee*. Hoe deze passage dan wel te interpreteren? Alvorens deze vraag te beantwoorden, wil ik eerst nog een andere passage behandelen die ook duidelijk verband houdt met de Homerische Sirenenepisode.

5. De Libische Heroëssai: hetzelfde anders

In *Arg.* 4.1305-1331 worden de Argonauten, nu in de Libische woestijn verzeild, van een roemloze dood gered door de Libische *Heroëssai*, een soort inheemse nimfen. Het eerste deel van deze passage luidt als volgt:

Καί νύ κεν αὐτοῦ πάντες ἀπὸ ζωῆς ἐλίασθεν (1305)

νόνημοι καὶ ἄφαντοι ἐπιχθονίοισι δαῆναι

ἥρώων οἱ ἄριστοι ἀνηνύστω ἐπ' ἀέθλω,

ἀλλὰ σφεας ἐλέηραν ἀμηχανίη μινύθοντας

ἥρῶσσαι Λιβύης τιμήοροι, αἶ ποτ' Ἀθήνην

ἦμος ὄτ' ἐκ πατρὸς κεφαλῆς θόρε παμφαίνουσα, (1310)

ἀντόμεναι Τρίτωνος ἐφ' ὕδασι χυτλώσαντο.

ἔνδιον ἦμαρ ἔην, περὶ δ' ὀξύταται θέρον αὐγαί

ἠελίου Λιβύην· αἶ δὲ σχεδὸν Αἰσονίδαο

ἔσταν, ἔλον δ' ἀπὸ χερσὶ καρῆατος ἠρέμα πέπλον.

αὐτὰρ ὄγ' εἰς ἑτέρωσε παλιμπετὲς ὄμματ' ἔνεικεν, (1315)

δαίμονας αἰδεσθεῖς· αὐτὸν δὲ μιν ἀμφαδὸν οἶον

μειλιχίους ἐπέεσσιν ἀτυζόμενον προσέειπον

En op dat moment zouden de besten der helden allemaal naamloos en onzichtbaar voor de stervelingen van het leven gescheiden zijn, zonder hun opdracht te voltooien, maar de Heroëssai, de grenswachters van Libië, kregen medelijden met hen zoals ze daar in hun uitzichtloze situatie

²⁹ Bijv. Kyriakou (1995: 190-205); Hunter (1996: 145-9).

verschrompelden, zij die eens Athena, toen ze stralend uit haar vaders hoofd gesprongen was, tegemoet getreden waren en haar gewassen hadden in de Tritonische wateren. Het was midden op de dag, en de felste stralen van de zon verschroelden Libië. Zij gingen dichtbij Jason staan en trokken zachtjes met hun handen de mantel van zijn hoofd af. En hij wendde zijn ogen af, uit schroom voor de goddelijke wezens, en zij spraken hem als enige, in zijn verbijstering, openlijk toe met zoete woorden.

De beschrijving van de goddelijke wezens doet erg denken aan die in 4.891-902: net als de Sirenen zijn de Heroëssai de beschermsters geweest van een godin, maar waar de Sirenen een onderwereld-gerelateerde godin onder hun hoede hadden, en haar bovendien zo slecht verzorgden dat ze geroofd werd door Hades, bekommerden deze Libische heldinnen zich om Athena, blijkbaar met meer succes. Hun uiterlijk wordt in eerste instantie niet beschreven. Later beschrijft Jason het weliswaar aan zijn gezellen (4.1347-50). Zodra de godinnen het woord tot hem gericht hebben, verdwijnen ze even plotseling als ze verschenen zijn (1330). Ze zijn dus op een bepaalde manier het tegenovergestelde van de Sirenen. Terwijl deze wel *uiterlijk* beschreven worden, maar wat betreft hun *stemmen* niet te onderscheiden (ἀκρίτον) zijn, blijven de Libische Nimfen in eerste instantie *onzichtbaar* (ἄφαντοι), maar ze zijn uitermate *welbespraakt*.³⁰ De belangrijkste tegenstelling echter bestaat erin dat, waar de Sirenen, Homerische zowel als Apollonische, in staat zijn om de zeelui hun terugkeer en *kleos* te ontnemen, de Libische Nimfen er juist voor willen zorgen dat die behouden blijft.³¹ Ze weten overigens, net als de Homerische Sirenen, heel goed wie ze voor zich hebben, en wat Jasons voorgeschiedenis is:

“Κάμμορε, τίπτ’ ἐπὶ τόσσον ἀμηχανίη βεβόλησαι;
 ἴδμεν ἐποιομένους χρύσειον δέρος, ἴδμεν ἕκαστα
 ὑμετέρων καμάτων ὅσ’ ἐπὶ χθονὸς ὄσσα τ’ ἐφ’ ὑγρὴν (1320)
 πλαζόμενοι κατὰ πόντον ὑπέρβια ἔργα κάμεσθε·
 οἰοπόλοι δ’ εἰμὲν χθόνιαι θεαὶ αὐδήεσσαί,
 ἠρῶσσαι Λιβύης τιμήοροι ἠδὲ θύγατρες.
 ἀλλ’ ἄνα, μηδ’ ἔτι τοῖον οἰζύων ἀκάχησο,
 ἄνστησον δ’ ἐτάρους· εὐτ’ ἂν δέ τοι Ἀμφιτρίτη (1325)
 ἄρμα Ποσειδάωνος ἐύτροχον αὐτίκα λύσῃ,
 δῆ ῥα τότε σφετέρῃ ἀπὸ μητέρι τίνετ’ ἀμοιβὴν
 ὧν ἔκαμεν δηρὸν κατὰ νηδύος ὕμμε φέρουσα,

³⁰ αὐδήεσσαί, 1322 vgl. Calypso en Circe in *Od.* 10.136, 11.8;12.150; 449.

³¹ Vgl. bijv. Feeney, (1991:92); Hunter (1993: 88-89). Een opvallende Homerische reminiscentie is dan ook het woord μινύθοντας 1308, (vgl. μινύθουσιν in *Od.* 12.46). Het lot dat de Homerische Sirenen de zeelui bezorgen, proberen de Libische godinnen juist af te wenden.

καί κεν ἔτ' ἠγαθήην ἐς Ἀχαιίδα νοστήσaiτε.”
 Ὡς ἄρ' ἔφαν, καὶ ἄφαντοι, ἴν' ἔσταθεν, ἔνθ' ἄρα ταίγε (1330)
 φθογγῇ ὁμοῦ ἐγένοντο παρασχεδόν.

“Ongelukkige, waarom ben je gevelde door zulk een wanhoop? Wij weten dat jullie uit zijn op het gulden vlies, wij kennen elk van jullie verrichtingen, al wat jullie te land en te water, zwerfend over de zee, aan buitengewone daden verricht hebben. Wij zijn in eenzaamheid levende met spraak begiftigde godinnen van dit land, de Heroëssai, dochters en bewaaksters van Libië. Maar sta op, ween niet meer zo wanhopig, en laat je gezellen ook opstaan. Als Amphitrite de wagen van Poseidon met zijn goedrollende wielen losmaakt, vergeldt dan jullie moeder de zware lasten waaronder ze jullie zolang in haar buik heeft gedragen, en dan zouden jullie nog naar het zeer goddelijk Achaea terug kunnen keren.” Zo spraken ze, en waar ze stonden, dichtbij hem, werden ze tegelijk met hun stemgeluid onzichtbaar.

Weer herkennen we hier de kennisclaim (1319) van de Hesiodische Muzen en de Odysseïsche Sirenen. Maar waar de Sirenen Odysseus voorstelden zijn schip tot stilstand te brengen (187), adviseren deze Nimfen de Argonauten in raadselachtige bewoordingen juist om hun schip - hun moeder die hen al zo lang gedragen heeft - zelf op te pakken en weg te dragen, om zo terug te kunnen keren naar Achaea. De verteller heeft er zelfs expliciet op gewezen dat de Argonauten naamloos, dus roemloos en zonder *kleos*, ten onder zouden zijn gegaan, als deze dames hen niet te hulp gekomen waren (1305-6).

De wat ruwe manier waarop de Nimfen Jason aanspreken, vertoont meer gelijkenis met de toon van de Muzen in *Theogonie* 26 dan met de vleiende woorden van de Sirenen in de *Odyssee*. Ook spreken de Libische Nimfen als Homerische Muzen de waarheid, zij het in verborgen bewoordingen, metaforen. Het lijkt er dus op dat Apollonius het stramien van het Sirenenverhaal binnenste buiten heeft gekeerd in de passage 4.1305-1331. Hij heeft het gecombineerd met de topos van de alwetende Muze.

Apollonius' Sirenen echter, met hun onverstaanbare stemmen die maar geen lied worden, zijn het schrikbeeld van de epische poëzie die draait om *kleos*. Zij geven geen informatie, maar verheffen een *a-kriton*, verwarde, onduidelijke klank, die het verhaal van de Argonauten bijna had doen stranden. Uiteindelijk zijn de Sirenen in de *Argonautica* letterlijk inhoudsloos en nietszeggend. Dat blijkt al uit de manier waarop Orpheus hen verslaat. Verder lijkt Apollonius in zijn versie van het Sirenenverhaal een spel te spelen met alle denkbare tradities over de Sirenen. Het verhaal lijkt vooral verteld te worden als een aanvulling op de versie in de *Odyssee*. Apollonius vertelt wie de Sirenen zijn, hoe ze eruit zien, waar ze zich bevinden, en tussen de regels door, hoe hun namen luiden. De inhoud van hun lied laat hij over aan Homerus' Odysseus.

6. Slot

Laten we tot slot nog eenmaal terugkeren naar Tiberius' vraag aan zijn grammatici "welke liederen de Sirenen gebruikelijk zongen,"(Suet. *De Vita Caesarum*, Tiberius, LXX). We hebben in het voorafgaande gezien dat het antwoord op deze vraag feitelijk alleen door Odysseus gegeven had kunnen worden. De Argonauten blijken het Sirenenlied immers niet te hebben verstaan, doordat Orpheus zo hard op zijn lier speelde, zo laat Apollonius ons weten.

De Homerische Odysseus toont ons echter dat de Sirenen fascinatie uitoefenen doordat ze alles weten over heden, verleden en toekomst. Het lijkt er bovendien op dat ze hun lied precies weten toe te snijden op het publiek dat ze toevallig treffen. Ze beloven immers kennis en roem aan Odysseus, de epische held van *Ilias* en *Odyssee*, beroemd om zijn list en zijn zucht naar kennis. Wellicht is de suggestie dat eenieder zo zichzelf herkent in de betoverende spiegel van hun lied.

We mogen ons ook nog afvragen of we het moeten betreuren dat er slechts zo weinig van hun zangen overgeleverd is. Misschien eigenlijk wel niet. Het kleine beetje dat er van hun zangen over is, blijft, juist door zijn ongrijpbaarheid, intrigeren en inspireren. Het mysterie van hun onvolledigheid, die de belofte van meer kennis in zich herbergt, nodigt ons telkens weer uit het wezen van de Sirenen te doorgronden. Misschien is dat uiteindelijk wel de werkelijke betekenis van de Homerische passage en de blijvende fascinatie van deze dames.

Bibliografie:

- Albis, R. (1996) *Poet and Audience in the Argonautica of Apollonius*, Rowman and Littlefield, Lanham, Boulder, New York and London.
- Buschor, E. (1944) *Die Musen des Jenseits*, München.
- Clare, R. (2002) *The Path of the Argo*, Cambridge.
- Cuypers, M. P. (2004) *Apollonius of Rhodes*, in: *Studies in Ancient Greek Narrative*, Vol. 1, pp.43-63, edd. I.J.F.de Jong, R. Nünlist, A.Bowie, Leiden.
- Danek, G. (1998) *Epos und Zitat. Studien zu den Quellen der Odyssee*, Wenen.
- Douglas, N. (1982, or. 1911) *Siren Land, Anecdote, Philosophy and Myth - a Celebration of the Life in Southern Italy*, Penguin editions, Harmondsworth.
- Gresseth, G.K. (1970) *The Homeric Sirens*, TAPA 101, 203-218.
- Feeney, D. (1991) *The Gods in Epic: Poets and Critics of the Classical Tradition*, Oxford.
- Hofstetter, E.(1990) *Sirenen im Archaischen und Klassischen Griechenland*, Würzburg.
- Hunter, R. (1993) *Apollonius Rhodius, The Argonautica, Literary Studies*, Cambridge.
- Hunter, R. (1996) *Theocritus and the Archaeology of Greek poetry*, Cambridge.
- Knight, V. (1995) *The Renewal of Epic. Responses to Homer in the Argonautica of Apollonius*, Leiden.
- Kyriakou, P. (1995) *Homeric hapax legomena in the Argonautica of Apollonius Rhodius*, Stuttgart.
- Marót, K. (1960) *Die Anfänge der griechische Literatur*, Boedapest.
- Meuli, K. (1921) *Odyssee und Argonautika*, Basel.
- Page, D. (1973) *Folktales in Homer's Odyssey*, Cambridge (Mass.).
- Pais, E. (1905) *The Temple of the Sirens in the Sorrentine Peninsula*, AJA 9, 1-6.
- Penninck, M.(2001) *Het demonische karakter en uiterlijk van de Homerische Sirenen*, Tetradio 10, 185-200
- Pollard, J. (1965) *Seers, Shrines and Sirens, The Greek Religious Revolution of the Sixth Century BC*, London
- Pucci, P. (1979) *The Song of the Sirens*, Arethusa, 12.2, 121-132
- Scodel, R. (2002) *Listening to Homer. Tradition, Narrative and Audience*, Michigan.
- Seaton, R. (1912) *Apollonius Rhodius Argonautica*, Cambridge (Mass.).
- Segal, C. (1983) *Kleos and its Ironies in the Odyssey*, in *L'Antiquité Classique* 52, 22-47.
- Schade, G. (1999) *Lykophron's Odyssey. Alexandra 648-819*, Berlijn.
- Stanford, W.B. (1961-2) *Homer's Odyssey, books XII-XXIV*, Londen.
- Weicker, G. (1902) *Der Seelenvogel in der alten Litteratur und Kunst. Eine mythologische und archäologische Untersuchung*, Leipzig.
- Wendel, C. (1958) *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, Berlijn.